

ФІЛОСОФІЯ

УДК 340.12

В. Д. Титов, доктор філософських наук, професор

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА*

Розглянуто ключові ідеї основоположника американської філософії права Т. Джефферсона: його інтерпретація прав людини, громадянських свобод та їхнього революційного захисту, принципів самоврядування та діяльності демократичного уряду.

Ключові слова: Декларація Незалежності США, Конституція США, Білля про права, Томас Джефферсон, Джон Адамс, права людини.

Актуальність проблеми. Становлення демократії та верховенства права в Україні має супроводжуватися вивченням досвіду більш зрілих політико-правових систем, зокрема США. Враховуючи історично невеликий період існування сучасної Української держави, особливо цікавим є ранній період становлення держави і права США. Інтерес до ідей Американської революції та дискусії навколо них не слабшають як у самих США, так і в усьому світі. Яскравий виразник цих ідей — Томас Джефферсон (1743—1826), за характеристикою сучасного дослідника Б. Леві, був «найбільш філософськи обдарованим державним діячем в історії США» [12, с. 43]. Хоча Джефферсон не був академічним філософом, йому належить почесне місце в плеяді видатних діячів американської Просвіти. Він не писав учених трактатів із юриспруденції, але його думки послужили основою для формування американської політико-правової свідомості. Президент А. Лінкольн сказав: «Принципи Джефферсона є дефініціями та аксіомами вільного суспільства» [13, с. 375].

---

* Автор щиро дякує урядовим організаціям США — Fulbright Program in Ukraine та Kennan Institute at the Woodrow Wilson Center (Washington, D. C.) за надання можливості зібрати матеріали для цієї публікації у 2006 р.

Сам же Джефферсон заявляв: «[Наші] принципи засновані на непохитному базисі рівного права і розуму» [6, с. 379].

Аналіз наукових джерел і публікацій. Творчий внесок Джефферсона протягом останніх 150 років активно досліджується і дискутується в американській і світовій науковій літературі, що нараховує понад 5000 публікацій, спеціально йому присвячених (Дані Бібліотеки Конгресу США). Зробити їх повний огляд неможливо навіть в окремій монографії. Тому лише деякі з цих публікацій (Б. Леві, Д. Мейера, В. Вілсона) використовуються в подальшому викладі. Вітчизняному читачеві доступні деякі російські переклади праць Джефферсона («Автобіографія. Заметки о штате Вирджиния» (Л., 1978), а також фрагменти документів, вміщені в збірнику «Американские просветители» (М., 1968), «Антологии мировой философии» (М., 1972) та ін. Крім того, в різні роки виходили праці: Севостьянов Г. Н., Уткин А. И. Томас Джефферсон (М., 1976); Согрин В. В. Джефферсон. Человек, мыслитель, политик (М., 1989); Согрин В. В. Основатели США: исторические портреты (М., 1983); Печатнов В. О. Гамильтон и Джефферсон (М., 1984); Геррет Ш. Политическая философия Томаса Джефферсона (М., 1996).

Наскільки мені відомо, філософсько-правові погляди Джефферсона в українській науковій літературі ще не досліджувалися. Оскільки я мав рідкісну можливість безпосередньо знайомитися з оригінальними виданнями праць Джефферсона, далі користуюся власними перекладами цитованих пасажів, щоб не робити «перекладів з перекладів» з англійської на російську і потім на українську.

Метою статті є ознайомлення вітчизняного читача з філософсько-правовим доробком Джефферсона.

Спершу декілька біографічних даних. Томас Джефферсон народився в родині заможного плантатора у Вирджинії. Одержавши найкращу для свого часу освіту в Коледжі Вільяма і Мері (William and Mary College), Джефферсон став членом колегії адвокатів (Virginia Bar). Незабаром він звернувся до політичної діяльності та став лідером опозиції проти британського панування і за перегляд дискримінаційного та репресивного законодавства. Переконавшись у зарозумілій непоступливості королівської влади, в 1775 р. він написав «Декларацію про причини та необхідність узятися до зброї» (Declaration of the Causes and Necessities for Taking Up Arms). Як делегат Вирджинії на 2-му Континентальному конгресі він склав проект Декларації Незалежності, прийнятий у 1776 р. Не залишаючи активної діяльності в Континентальному конгресі, в 1779—1781 рр. він одночасно обіймав посаду губернатора Вирджинії, в 1784—1785 рр. разом із Джоном Адамсом був помічником Бенджаміна Франкліна в його місії у Франції, і в 1785 р. змінив його на посту посла. У 1790—1796 рр. — державний секретар у першому уряді Джорджа Вашингтона, а в 1796—1800 рр. — віце-президент в уряді Джона Адамса.

Джефферсон був першим лідером республіканської партії. Хоча сам мав велику плантацію, він критикував несправедливий розподіл багатства й наполягав на скасуванні майоратів. Розробив закон про релігійну свободу у Вірджинії і брав участь у підготовці Конституції цього штату. Як третій Президент США (1801—1809) виступав проти работоргівлі, обмежень свободи слова та дискримінації нових іммігрантів. Один з так званих Батьків-Засновників (The Founding Fathers) незалежної демократичної держави, Джефферсон хотів бачити її якомога сильною, але сильною завдяки не армії, а моральній єдності нації. У цьому він був політичним супротивником «федералістів» в уряді і плутократичного курсу Александра Гамілтона, який щиро вірив, що людьми можна управляти лише за допомогою «ціпка».

Після закінчення другої президентської каденції (до речі, добровільно відмовившись від третьої) він присвятив роки життя, що залишилися, науці, літературній праці та відкриттю Університету Вірджинії (заснований у 1825 р.). При всіх своїх заслугах Джефферсон пишався не стільки високими посадами, скільки своєю законодавчою й просвітительською діяльністю, і побажав, щоб на його пам'ятнику було написано: «Автор Декларації Незалежності та Статуту Вірджинії про релігійну свободу, засновник Університету Вірджинії».

Беріл Леві порівнює Джефферсона з великими людьми Ренесансу — крім політичного, законодавчого і літературного талантів, він знав грецьку, латину і декілька живих іноземних мов, цікавився історією держави і права, природознавством і технікою, був видатним архітектором, скрипалем і навіть палеонтологом. На склад його політико-правового мислення вплинула британська філософська думка, особливо погляди Ф. Бекона, Локка та Ньютона, чий портрет висіли на стіні кабінету в його віллі Монтічелло. Одного разу Гамільтон запитав: хто ці люди на портретах? Джефферсон відповів, що це три найвидатніші чоловіки з усіх, хто коли-небудь жив на землі (на що Гамільтон заперечив: найвидатнішим, мовляв, був Юлій Цезарь). Джефферсонові імпонували орієнтація Бекона на експеримент, науковий метод Ньютона і спрямована на цей метод філософія Локка, вплив якого помітно в політико-правових поглядах й оцінках Джефферсона. Однак, якщо трактати Локка «Про правління» безпосередньо не вплинули на Англійську революцію 1688 р., то твори Джефферсона прямо визначали ідейний імпульс Американської революції 1776—1782 рр. Джефферсон вважав, що доктрина природних прав Локка повинна бути реалізована вже в його час як права всіх людей.

Будучи прибічником християнської етики, Джефферсон поділяв поширену в його часи доктрину деїзму — хоча Бог і *створив* людину, Він надалі *не управляє* нею. Про досить широке й ліберальне ставлення Джефферсона до питань релігії свідчить його лист із Парижа до його племінника Пітера Кара від 10 серпня 1787 р., в якому радить держатися таких принципів:

«...Відмовся від будь-якої пристрасті до новизни й винятковості думки. Дозволяй собі це ... щодо будь-якого іншого предмета, але не до релігії. <...>

З другого боку, відкидай всі страхи й забобони. <...> Твердо тримайся розуму й закликай на його суд кожен факт, кожна думка. Сміливо запитуй навіть про існування Бога, тому що, якщо він є, він повинен ще більше схвалити повагу розуму, ніж сліпий страх. <...> Якщо це дослідження скінчиться переконанням, що Бога немає, ти знайдеш спонування до чесноти в зручності й задоволенні. <...> Твій власний розум — єдиний оракул, даний тобі небом, і ти відповідальний не за правильність, а за чесність рішення» [8, с. 258, 260—261].

Сам Джефферсон наприкінці життя зіставив грецький, латинський, французький та англійський тексти Нового Завіту і склав власний екстракт. Його метою було усунення різночитань і перекручувань Писання. Він думав, що Новий Завіт було написано малограмотними апостолами, які часто не розуміли думки Ісуса та неввірно подали його вчення, та вважав, що його коротка версія Біблії [15] щонайкраще виразить моральний кодекс, якому насправді вчив Ісус. Дослідження Біблії не було самоціллю для Джефферсона — він шукав і знайшов підтвердження того, що біблійні закони не були частиною загального права Англії та відповідно не повинні ставати частиною загального права США [3].

Характерно, що при написанні проекту Декларації Незалежності за порадою Б. Франкліна Джефферсон замінив слова «святі й беззаперечні» (sacred and undeniable) стосовно прав людини словами «самоочевидні» (self-evident), вважаючи, що їхньою основою є «здоровий глузд і совість суб'єкта» [4, с. 25]. Як відзначає Б. Леві, крім посилань на здоровий глузд як на критерій політико-правових оцінок, вплив Локка на розуміння Джефферсоном прав людини виявляється навіть у їхньому переліку, куди Джефферсон включив згадувані Локком базові права на «життя, свободу, здоров'я та власність» (life, liberty, health and property), які в «Декларації Незалежності» стали звучати як «самоочевидні права на життя, свободу та прагнення до щастя». (З огляду на той факт, що Джефферсон протягом тривалого періоду зустрічався в Америці і Франції з Т. Пейном, не можна виключити й більш пізнього впливу пейнівської інтерпретації «здорового глузду», що сходить до традицій шотландської школи, заснованої Томасом Рідом.)

Хоча Джефферсон виводить «справедливі влади» (just powers) уряду зі згоди керованих, на відміну від Руссо у нього немає згадування про соціальний контракт. За задумом Декларації, жоден правитель не може стояти вище або виступати як би «навпроти», тобто бути незалежною, рівноправною з народом і самодостатньою стороною в будь-якому віртуальному контракті. Адже всі люди народжені рівними!

В американській літературі широко цитується лист Джефферсона з Парижа від 30 січня 1787 р. до Джеймса Медісона (згодом четвертого Президента США), у якому в стислому вигляді викладено його філософсько-правові й політичні погляди:

«Суспільства існують у трьох досить різних формах: 1) без уряду, як у наших індіанців; 2) з урядом, на який воля кожного має прямий вплив, як у випадку з Англією в меншому ступені, а в наших Штатах — у більшому; 3) з урядом сили, як у всіх інших монархіях та у більшості інших республік. Щоб одержати уявлення про тяжке існування останніх, їх варто розглянути. Це правління вовків над вівцями. Для мене не ясне питання, чи не є кращим перше суспільне становище. Але, думаю, що воно не підходить до численного населення. У другому стані багато блага. При ньому маси людей насолоджуються дорогоцінною свободою й щастям. Воно також має свої пороки; основний з них — занепокоєння. Але зрівняйте його з утиском при монархії, і цей порок виявиться нічим. *Malo periculosam libertatem quam quietam servitutem*. [Я віддаю перевагу небезпечній свободі, безтурботному рабству]. Це зло навіть породжує добро. Воно запобігає виродженню уряду і підпитує спільний інтерес до суспільних справ. Я вважаю, що невеликий бунт час від часу — гарна справа і так само необхідна в політичному світі, як бурі у світі фізичних явищ. <...> Це — ліки, необхідні для доброго здоров'я уряду» [5, с. 64—65].

У листі до Вільяма Шорта, коментуючи якобінський терор, Джефферсон заявляв: «Свобода всього світу залежала від цієї боротьби, і чи був коли-небудь такий приз виграним з такою малою долею безневинної крові? Мої власні прихильності були глибоко поранені [загибеллю] деяких мучеників у цій справі, але радше, ніж вона потерпіла б невдачу, я [волів] би бачити половину землі спустошеною; якби в кожній країні залишилося б тільки по Адаму та Єві, і залишилося вільними, це було б краще, ніж те [становище], що є тепер» [10, 10].

Завдяки цьому висловлюванню великого американця (та, ймовірно, ще й під впливом постмодернізму) в наші часи з'явилися досить дивні оцінки його поглядів. Д. Мейер (David Mayer), професор права в Столичному Університеті Колумбуса (Огайо) протестує проти них в есе «Забуті основи філософії Джефферсона» [14]. Безпосереднім приводом для цього послужила книга ірландського автора К. К. О'Брайєна (Conor Cruise O'Brien. *The Long Affair: Thomas Jefferson and the French Revolution*, 1998), в якій говориться: «Державний діяч двадцятого сторіччя, яким Томас Джефферсон у січні 1793 р. захопився б найбільше — це Пол Пот» (цит. за Мейером). Але ж Пол Пот, очільник тоталітарного кампучійського уряду, винен за вбивства майже половини з восьми мільйонів чоловік населення його країни! Як зазначає Мейер, О'Брайєн виявився не самотнім у його ексцентричній оцінці. Рецензуючи його книгу вже в американському *National Review*, Ф. Макдоналд (Forrest McDonald), консервативний історик американської революції, підтримав О'Брайєна, заявивши, що той «точно вцілів», а колумніст видаваного у Вашингтоні консервативного журналу *Times* Р. Грен'є (Richard Grenier), коментуючи книгу О'Брайєна, пішов ще далі, порівнявши Джефферсона з Генріхом Гімmlером!

Ми зустрічаємося тут з типовою для постмодерністів спробою дискредитувати ідеали Просвіти і самої концепції прав людини, реалізація яких у часи Джефферсона пролягала винятково через революцію з усіма її витратами і рішучістю відстоювати її ідеали навіть ціною власного і ціною чужого життя.

За Джефферсоном, люди в кожному поколінні вільні самі вирішувати, чи підтримувати їм існуючий уряд. Уряд не є стороною в контракті, який він може спробувати звернути проти людей. Він складається з функціонерів, яким народ усього лише тимчасово довірив владу. У цьому й полягає зміст демократії як дійсного «правління народу, через сам народ і для народу» (формула Джефферсона). Оскільки ніколи не було ніякого «первинного контракту» (an original contract), остільки жодне покоління не може зв'язати своїх спадкоємців будь-якими зобов'язаннями перед урядом — «Нами не повинна правити мертва рука з минулого». Джефферсон уважав, що основою для нового уряду повинна бути навіть не Конституція, а «просто дух нашого народу». Оскільки нові покоління приходять кожні 20 років, Джефферсон припускав, що кожні 20 років повинен відбуватися «подібний до грози, що освіжає повітря» перегляд політико-правових підстав суспільства, що відповідає новим уявленням про бажаний соціальний порядок.

Як і Локк, Джефферсон виходив з того, що рівність є даною від природи обставиною, тоді як навіть визнаний усіма сучасниками за радикала Дж. Бен-там уважав рівність скоріше недосяжним ідеалом, ніж природним станом, і на цій підставі відкидав саму концепцію природних і невідчужуваних прав [1]. Американський же мислитель думав, що рівність у соціальному сенсі є безперервне намагання реалізувати безперервну мету. Всі люди рівні від народження, але одержана (або не одержана) потім освіта визначає виникаючу згодом нерівність.

Логіка «Декларації Незалежності» вела до скасування рабства, і Джефферсон припускав включити це положення в остаточний текст. Але делегати від рабовласницьких колоній Південної Кароліни та Джорджії були проти, і Джефферсонові довелося відступити.

Він бачив в освіті та особливо в самоосвіті ключ до здійснення всіх його пропозицій. Насамперед це стосується самої можливості самоврядування — люди повинні багато знати і вміти, аби управляти собою. Як видно з його листа до П. Кара від 10 серпня 1787 р., Джефферсон невисоко цінував формальну академічну освіту і радив розвивати здатності до самостійного мислення, особливо в питаннях моралі, права і політики. Він писав:

«3. Моральна філософія. Я думаю, що відвідувати лекції на цю тему — загублений час. Той, хто створив нас, був би нікчемним майстром, якби він правила нашого морального поведіння зробив результатом науки. <...> Людина була створена для суспільства. Тому її моральність створена із цією ж метою. Вона була наділеною почуттям справедливого й несправедливого

тільки у зв'язку із цим. Це почуття така ж частина її природи, як слух, зір, дотик. <...> Моральне почуття або совість така ж частина людини, як ноги або руки. Воно дано всім людям у більшому або меншому ступені, як сила членів дана їм у більшому або меншому ступені. Його можна підсилити тренуванням, як будь-який орган» [8, с. 257].

Тому Джефферсон поставив політичне завдання шукати й підтримувати «чесноту і талант». Йому належить широко цитоване в Америці виречення: «Найкращим є той уряд, що найменше править». До цього висновку його привів особистий досвід спостереження за роботою державного апарату. Вже на схилі віку в листі до В. Ладлоу (William Ludlow) Джефферсон писав: «Я думаю, що у нас набагато більше урядової машинерії, ніж необхідно, занадто багато паразитів, що живуть за рахунок трудящих. Я думаю, що вона могла б бути спрощена заради полегшення долі тих, хто її утримує» [9, с. 76]. Будучи прихильником республіканських та егалітаристських ідеалів, Джефферсон був послідовним супротивником їхнього послаблення та перекручування. Головний зміст республіканізму він бачив у тому, щоб ефективність уряду визначалася не «консолідацією або концентрацією влади, а її розподілом» [2, с. 122]. Його основний аргумент був вчасно оцінений і прийнятий як аксіома в Америці: «Якби ми керувалися директивами з Вашингтона, коли сіяти й коли жати, у нас незабаром не стало б хліба» [ibid.]. Через сотню років цей принцип децентралізації було зігноровано радянською владою, що й обернулося трагічними наслідками для СРСР та особливо для народу України.

Основна ідея Джефферсона полягала в прогресі самоврядування вільних людей і Білля про Права, інтерпретованого незалежним судом, що матиме більше довіри, оскільки визначатиметься «вченістю й чесністю (integrity)» суддів.

Сам цей Білля не був частиною первинної Конституції, підготовленої делегатами, серед яких було багато правників. Він був доданий тільки згодом (перші 10 поправок), коли деякі делегати відмовилися підписувати Конституцію, якщо він не буде доданий. Джефферсон писав із Франції, що потрібно додати низку виправлень до Конституції і бути готовим до того, що їх буде ще більше.

Незабаром після прийняття Білля про права виникли обставини, що вимагали його застосування.

Наприкінці президентської каденції Дж. Адамс, прагнучи посилення федерального уряду та намагаючись послабити передвиборні позиції Джефферсона, представив конгресові два законопроекти — «Акт про заколот» і «Про ворожих іноземців» (Sedition and Alien Acts).

«Акт про заколот» [16] було прийнято конгресом 10 червня 1798 р. і на четвертий день затверджено Адамсом. Відповідно до цього закону будь-яка особа, що пише, публікує, допомагає в тому чи іншому або заохочує до того,

що може бути визнано «помилковим, скандальним або шкідливим» для уряду Сполучених Штатів, палат конгресу чи президента, сприяє розколу федерації — підлягала судовій відповідальності. Особам, визнаним винними в «змові, підбурюванні та бунті», загрожувало тюремне ув'язнення від 6 місяців до 5 років і штраф до 5 тис. доларів; «ганебний і злісний наклеп» спричиняв тюремне ув'язнення до 2 років і штраф до 2 тис. доларів. Перед США в повний ріст постала перспектива перетворитися на поліцейську державу. Тому на початку XX ст. майбутній президент США В. Вільсон (Woodrow Wilson) писав, що цим законом підірвалися самі коріння свободи слова та преси [18, с. 151].

Закон про ворожих іноземців від 25 червня 1798 р. [17] було спрямовано проти імігрантів, які ще не натуралізувалися, але вже виявили себе супротивниками уряду. Цей закон передбачав їхню примусову депортацію із країни, якщо були підозри, що вони «становлять загрозу для миру і безпеки країни» або що є «розумні підстави» підозрювати їх у намірі «затівати зрадницькі та секретні махінації проти уряду США». Непокоря наказу про депортацію спричиняла тюремне ув'язнення на строк до 3 років. Додатковим законом від 18 червня 1798 р. строк натуралізації збільшувався з 5 до 14 років, вводилися прискіплива реєстрація «іноземців» та їхній обов'язок надавати про себе будь-які відомості, включаючи «ганебні».

Джефферсон від імені легіслатури Вірджинії негайно подав протест проти цих законів, оскільки відповідно до Конституції США «конгрес не має влади над пресою», а також не може зневажати «належною правовою процедурою». У підсумку адміністрації Адамса довелося зважати на цей протест: кількість заарештованих не перевищувала 25 чоловік, засуджених було й того менше. Коли ж у 1800 р. Джефферсона обрали Президентом США, однією з його перших акцій стало демонстративне скасування репресивних законів 1798 р.

Для сучасної України залишається актуальною ключова ідея Джефферсона: «Вся робота уряду зводиться до мистецтва бути чесним» [11, 209]. На превеликий жаль, ми не можемо сказати, щоб усі наші політики дотримувалися цього простого і абсолютно необхідного принципу.

Від нашого уряду ми постійно чуємо, що потрібно рятувати банківську систему, а від попереднього Президента з посиланням на Конституцію України — що контроль над Національним банком є його виняткова прерогатива. Джефферсон думав інакше: «Якщо американський народ коли-небудь дозволить банкам контролювати емісію своєї валюти, то спочатку за допомогою інфляції, а потім — дефляції, банки і корпорації, які виникнуть навколо них, позбавлять людей усього майна, а їхні діти виявляться безпритульними на континенті, яким заволоділи їхні батьки. Право випускати гроші повинно бути відняте у банків і повернуто конгресові (в наших умовах. — Верховній Раді України. — *В. Т.*) і народові, якому воно належить. Я щиро думаю, що банківські інститути більше небезпечні для свободи, ніж регулярні армії». [7, с. 23].

У справедливості цих слів як американцям, так і всьому світові довелося переконалися і під час катастрофічної кризи кінця 1920-х — 1930-х років, і під час сучасної кризи, що розпочалася у 2008 р. знову ж із Америки.

Я не маю можливості розглянути й тим більше прокоментувати в короткій статті ідеї Джефферсона в усій їхній повноті. Якись із них, можливо, застаріли; якись зберегли свою значущість, але їх неможливо реалізувати «тут» й «тепер». Головне — повернути увагу до них і по можливості врахувати в сучасній українській ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

Скорочення: WTJ — The Writings of Thomas Jefferson. Definitive edition. Albert Ellery Bergh (ed.). — Washington, D.C. : The Thomas Jefferson Memorial Association of the United States, 1907.

1. Bentham, J. Critique of the Doctrine of Inalienable, Natural Rights [Text] / Jeremy Bentham / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ditext.com/bentham/bentham.html>
2. Jefferson, T. Autobiography [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. I. — P. 1—164.
3. Jefferson, T. Letter to Dr. Thomas Cooper. February 10, 1814 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. XIV. — P. 85—98.
4. Jefferson, T. Letter to Ezra Stiles, December 24, 1786 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ Vol. VI. — P. 25—26.
5. Jefferson, T. Letter to James Madison. January 30, 1787 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ . — Vol. VI. — P. 63—73.
6. Jefferson, T. Letter to James Sullivan, 1797 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. IX. — P. 376—379.
7. Jefferson, T. Letter to John Taylor. May 28, 1816 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. XV. — P. 17—23.
8. Jefferson, T. Letter to Peter Carr. August 10, 1787 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. VI. — P. 256—262.
9. Jefferson, T. Letter to William Ludlow, September 6, 1824 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. XVI. — P. 74—76.
10. Jefferson, T. Letter to William Short. January 3, 1793 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. IX. — P. 9—13.
11. Jefferson, T. Rights of British America, 1774 (included in his Note “On the Instructions Given to the First Delegation of Virginia to Congress, in August, 1774) [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. I. — P. 181—211.
12. Levy, B. H. Anglo-American Philosophy of Law. An Introduction to its Development and Outcome [Text] /Beril H. Levy/ — New Brunswick (USA) and London (UK) : Transaction Publishers, 1991. — 354 p.
13. Lincoln, A. Letter to Henry L. Pierce and Others, April 6. 1859 [Text] / Abraham Lincoln // Collected Works of Abraham Lincoln. — New Brunswick, N. J. : Rutgers University Press, 1953. — Vol. 3. — P. 375—376.
14. Mayer, D. N. The Forgotten Essentials of Jefferson’s Philosophy [Text] / David N. Mayer [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.objectivistcenter.org/cth--7-The_Forgotten_Essentials_Jeffersons_Philosophy.aspx

15. The Jefferson Bible [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.geocities.com/jeffersonbible1/>
16. U. S. Statutes at Large, I, 557 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.constitution.org/uslaw/sal/001_statutes_at_large.pdf
17. U. S. Statutes at Large, I, 596 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.constitution.org/uslaw/sal/001_statutes_at_large.pdf
18. Wilson, W. A History of the American People in Five Volumes. — Vol. III: the Founding of the Government [Text] /Woodrow Wilson. — New York : Harper and Brothers, 1902. — 456 p.

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА

Титов В. Д.

Рассмотрены ключевые идеи основоположника американской философии права Т. Джефферсона — его интерпретация прав человека, гражданских свобод и их революционной защиты, принципов самоуправления и деятельности демократического правительствa.

***Ключевые слова:** Декларация Независимости США, Конституция США, Билль о правах, Томас Джефферсон, Джон Адамс, права человека.*

THOMAS JEFFERSON'S VIEWS ON THE PHILOSOPHY OF LAW

Titov V. D.

The author discussed interpretation of human rights, civic liberties, revolution, democracy, honest government and self-government in Thomas Jefferson's legacy.

***Key words:** Declaration of Independence of the USA, Constitution of the USA, Bill of Rights, Thomas Jefferson, John Adams, human rights*

УДК 1:316.4

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИ СТУДЕНТА В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ВНЗ

Здійснено соціально-філософський аналіз процесу формування соціальної активності студентської молоді. Розглянуто критерії та рівні соціальної активності особи студента в процесі навчання у ВНЗ. Запропоновано основні напрями навчально-виховної діяльності з формування соціальної активності студента.

***Ключові слова:** соціальна орієнтація, соціальна активність, формування соціальної активності, критерії соціальної активності, рівні соціальної активності.*